

TRI SILVANOVA ŽRTVENIKA IZ SALONE

DRAŽEN MARŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904"652"(497.5):726.1
930.27(497.5)=71
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1997-12-01
Received

U radu se obrađuju tri novootkrivena zavjetna žrtvenika pronađena u Saloni - prvi nešto zapadnije od Japirka, drugi u Vranjicu i treći u Kaštel-Kambelovcu. Svi su posvećeni Silvanu. Žrtvenik s Japirka, kojemu nedostaje gornji dio, bio je posvećen i nepoznatom, po svoj prilici muškom božanstvu (Jupiter?). Prva dva spomenika mogu se datirati u kasni principat, žrtvenik s Japirka u 3., a žrtvenik iz Vranjica u drugu polovicu 2. do u 3. stoljeće poslije Krista Treći spomenik pripada najvjerojatnije ranom principatu, odnosno drugoj polovici 1., ili prvoj polovici 2. stoljeća.

U drugom dijelu rada daje se usporedna analiza epigrafičkih posveta Silvanu sa salonitanskog i delmatskog područja. Konstatiraju se razlike u upotrebi epiteta i krugu štovatelja. Iznosi se mišljenje da upotreba različitih Silvanovih epiteta na pojedinim područjima Dalmacije nije uvjetovana suštinskim razlikama u kultu niti samo regionalnim specifičnostima nego i stupnjem romanizacije. Odbacuje se mišljenje nekih starijih autora (Mócsy, Dorcey, Nagy) da Iliri nisu imali božanstvo koje se *interpretatione Romana* izjednačilo sa Silvanom. Međutim, prihvaća se mogućnost da specifična ikonografija Silvana (Pan) nije samo uzrokovana lokalnom tradicijom kulta, vezama s grčkim svijetom i kolonijama na srednjojadranskom prostoru, nego možda i nepostojanjem ili nepogodnošću drugačijeg, antropomorfnog nacрта, jer je Silvan najčešće prikazivan u kulturnoj zajednici s nimfama, a u taj se, grčki mitološki predložak, jasno uklapala ikonografija Pana.

Kult Silvana jedan je od najbrojnije zasvjedočenih antičkih kultova na prostorima rimske provincije Dalmacije. Prema Dorceyu, jednom od autora koji se posljednji bavio Silvanom, on je bio toliko udomaćen da gotovo u svim posvetama njegovo ime dolazi u siglama bez obzira na prateće epitete.¹ To, međutim, nije

¹ P. F. DORCEY, 1992, 68.

dovoljan razlog da se ovaj autor prikloni mišljenju nekih njemačkih i redom svih hrvatskih i bosanskih znanstvenika, koji smatraju da je riječ o domaćem, ilirskom božanstvu, koje je *interpretatione Romana* poistovjećeno s rimskim Silvanom.² On smatra da je riječ o italskom božanstvu čije prihvaćanje od strane autohtone populacije nije ništa drugo do znak romanizacije.³ Istog je mišljenja i mađarski znanstvenik A. M. Nagy u poglavlju koje je o Silvanu napisao za *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, prihvaćajući ipak postojanje određenih lokalnih specifičnosti.⁴ Oba ova tumačenja slijede razmišljanje koje je o Silvanu pred dvadesetak godina napisao istaknuti mađarski arheolog A. Mócsy.⁵

Valja napomenuti da ove razlike dijelom proizlaze iz činjenice da u istraživanjima Silvanova kulta nije posvećena jednaka pozornost svim regijama Dalmacije kao i svim kategorijama spomenika. Na prostorima srednje Dalmacije i njegova bosanskog zaleđa, znanstvenici su se bavili u prvom redu najatraktivnijim dijelom materijala - kulturnim predstavama božanstva - osobito onima sa šireg prostora sinjskog i zadinarskih polja (Glamočko i Livanjsko).⁶ Epigrafska građa bila je tek od sekundarne važnosti i vrlo često nije niti uzimana u razmatranja. Tako se dogodilo da su priobalje provincije i njena metropola, glede analize epigrafičke ostavštine Silvanova kulta ostali gotovo netaknuti. Analiza tog materijala, međutim, vrlo je važna jer je bez njega nemoguće donositi valjane zaključke o karakteru kulta, krugu njegovih štovatelja, tipologiji kulturnih slika, atributima, svemu onomu što je odlučujuće u prosudbi radi li se o kultu s lokalnom tradicijom ili znaku romanizacije.

Zadaća ovoga priloga je u prvom redu ukazati na tri nove epigrafske posvete Silvanu s prostora Salone, prostora na kojemu su njegovi štovatelji ostavili najbrojnija pisana svjedočanstva, ali i najveći broj likovnih, najčešće anepigrafskih spomenika. Zatim ću pokušati u kratkim crtama iznijeti osnovna zapažanja o razlikama između Silvanovih atributa i štovatelja na delmatskom i salonitanskom prostoru, te iznijeti neka vlastita razmišljanja o njihovim uzrocima.⁷

² Iako P. F. DORCEY (nav. dj. i mj., bilj. 116) navodi da je ilirska teza o Silvanu potekla od Donaszewskog njen je zagovornik još R. Schneider, čovjek koji je prvi sistematički objavio Silvanove likovne spomenike iz naših krajeva, tezom da su Iliri od grčkih kolonista primili Pana kao pogodnu sliku za prikazivanje svoga božanstva. (R. SCHNEIDER, 1885, 36). Ilirsku tezu prihvaćaju i razvijaju redom svi domaći autori: A. Mayer, D. Rendić-Miočević i ostali. Još uvijek najkompletniju raspravu o Silvanu vidi u D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 5-40, sa starijom literaturom. Korisna je i sinteza E. IMAMOVIĆ, 1977.

³ P. F. DORCEY, 1992, 68-71.

⁴ A. M. NAGY, 1994, 773.

⁵ A. MÓCSY, 1974, 250-252.

⁶ Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 7.

⁷ Podjelu na delmatski i salonitanski prostor treba shvatiti uvjetno. Pod delmatskim prostorom mislim na nekadašnji unutrašnji (zadinarski) dio delmatskog teritorija koji je i u rimsko vrijeme uglavnom naseljen više ili manje romaniziranim Delmatima. Pod salonitanskim prostorom mislim na ager rimske kolonije Salone koja zauzima centralni prostor nekadašnjeg obalnog područja Delmata. Sličnu podjelu donosi i Strabon (*Geographica*, 7, 5, 5.) samo što je u obalno područje uključen i sinjsko-vrlički prostor.

1. Zavjetni žrtvenik iz Šangarkine kuće

Na lijevoj obali Jadra, ispod solinskih vijadukata, u zgradi koja je među Solinjanima poznatija kao tzv. Šangarkina kuća, stajao je dugo vremena uzidan kao spolij jedan rimski zavjetni žrtvenik.⁸ Njegovo podrijetlo nije poznato, no po svojoj prilici nađen je na mjestu na kojemu je kuća podignuta ili negdje u njezinoj neposrednoj blizini.

Prilikom zadnje restauracije zgrade spomenik je izvađen i bačen na gomilu otpadnog materijala. Odatle je prenesen u vrt kuće gospodina Marka Matijevića, zaljubljenika solinske kulturne baštine, gdje se nalazi i danas.⁹

Dimenzije žrtvenika su sljedeće: visina 0,83; širina 0,34; debljina 0,28 m. Izrađen je od krupnozrnatog vapnenca žućkaste patine. Prelomljen je na dva dijela koji se spajaju. Između se naziru ostaci žbuke, što jasno govori da je natpis bio prelomljen već kod uzidavanja (T. I., 1.). Kako ću dokazati, davni pronalazač spomenika je prilikom sekundarne upotrebe potpuno uništio gornji dio spomenika na kojemu je stajao prvi red natpisa, odnosno početni dio posvete. Otučen je i manji dio središnjeg dijela natpisa. Profilacija natpisnog polja sačuvana je samo na gornjoj strani, i to prednjoj i desnoj bočnoj, dok je na donjoj najvjerojatnije nije ni bilo. Računajući i uništeni dio, natpis je imao ukupno deset redaka. Zbog spomenutog oštećenja nečitki su peti i šesti redak. Pisan je rustičnom kapitalom. Visina slova je oko 3 cm, a trokutasti znakovi interpunkcije vide se u trećem, četvrtom i petom retku natpisa.

Sačuvani dio natpisa glasi:¹⁰

EI SIL DEO
CONS SAC
PRO S MAXI
MI OR ----

EI MAXIMI
MAXIMIANI
A MIL 7 IIIC
VOT SVCCE (sic!)

Za razumijevanje i čitanje cijelog natpisa polaznu točku predstavljaju prva dva slova u prvom sačuvanom (izvorno drugom) retku natpisa. Slovu *E* nedostaje okomita hasta, ali se jasno vide sve tri vodoravne, pa nema ni najmanje sumnje da je doista riječ o tom slovu. Slijedi slovo koje bi jednako moglo biti *I* ali i *T*.

⁸ Pregledavajući relevantnu literaturu (*BASD*, *CIL*, *G. Alföldy*, *ILJ*), ovom spomeniku nisam uspio ući u trag i nema sumnje da dosad nije primijećen. Razlog tome je način na koji je spomenik bio uzidan. Stajao je najvjerojatnije uzidan licem prema unutra u stubištu Šangarkine kuće. U istoj kući bio je uzidan i fragment jedne portretne stele koja je nedavno objavljena: N. CAMBI, Fragment antičke nadgrobne stele iz Salone, *Kačićev zbornik*, god. 25., Split, 1993, 351-359.

⁹ Parcijalno čitanje još neočišćenog spomenika objavljeno je u lokalnom tisku: D. MARŠIĆ, 1996, 17 (pretisak: *Obavijesti*, 28, 3, 1996, 124-125). U spomenutom članku ispravno je pročitano samo prvi dio natpisa (posveta). Za čitanje preostalog dijela vidi: D. MARŠIĆ, 1997, 28-30.

¹⁰ Transkripciju natpisa donosim onakvu kakva je na spomeniku. Stoga su slova *T* data kao obične okomite haste.

U bibliografskom pregledu svih sigli, tj. kratica koje su pronađene na salonitanskim natpisima u prvih tridesetak godina izlaženja splitskoga *Bullettina* ne može se pronaći ni jedna slična sigla koja bi počinjala s *E*.¹¹ S druge strane, potpuno je sigurno da natpis nije znatnije oštećen ni s lijeve ni s desne strane. Na objema stranama jasno se vide tragovi zubače. Da je desni rub natpisnog polja u potpunosti uščuvan, dokazuje prisutnost profilacije na desnoj bočnoj strani spomenika (T. I., 3.). I oštećenje lijevoga ruba je neznatno, ne veće od nekoliko centimetara, uključujući i profilaciju. To se lako može provjeriti pogledom na lijevu bočnu stranu, gdje se jasno razlikuje priklesavanje kod sekundarne uporabe, od izvornog (T. I., 2.). Osim toga, ni u nastavku natpisa ne manjka ni jedno slovo s lijeve strane (osim možda *ex*), pa nema razloga sumnjati da je to slučaj s prvim sačuvanim retkom.

Bez obzira na čitanje drugoga slova, a budući da u daljnjem tekstu slijedi posveta Silvanu u latinskom dativu, opravdano je vjerovati da je izvorno morao postojati još jedan redak natpisa koji danas nedostaje. Što je u njemu stajalo?

Formulacija sačuvanoga dijela natpisa je potpuna. Ona sadrži i posvetu (*Silvano deo conservatori*), svrhu podizanja (*pro salute*) i, na kraju, imena onih za čije zdravlje se žrtvenik postavlja, odnosno onih koji su se zavjetovali na podizanje spomenika. Prema tomu, jasno je da se može raditi samo o prvom dijelu posvete, odnosno posveti još jednom božanstvu (ili što je manje vjerojatno božanstvima).

Moglo se raditi o posveti Nimfama (*Nimphis, Nimphabus*), ili Dijani (*Dianae*) s kojima Silvan najčešće tvori kultnu zajednicu. Nije, međutim, isključeno ni da se radi o posveti nekom drugom božanstvu. Identifikacija ovisi ponajprije svega o čitanju prvih dvaju slova u prvom sačuvanom retku natpisa. Vratimo se stoga opet njima.

Rekli smo da je prvo slovo bez sumnje *E*. Drugo slovo isklesano je kao obična okomita hasta, dakle kao slovo *I*, ali ipak s nešto širim gornjim završetkom. Ako se doista radi o slovima *EI*, tada se ona mogu objasniti samo kao završetak imena božanstva iz uništenog retka, dakako u dativu. Prema tome, u kulturni sinkretizam sa Silvanom došla bi u obzir samo ona božanstva kojima dativ završava na *ei*. U tom slučaju bila bi isključena sva prije navedena božanstva. Međutim, ta mogućnost nije vjerojatna. Naime, u cijelom tekstu, osim kod prvog imena, rijetka je pojava da je neka riječ prelomljena u dva retka. Zato je teško očekivati da bi najvažniji dio natpisa, početak posvete, bio takav.

S druge strane, ni na rimskim spomenicima prvoga stoljeća, a poglavito na onima kasnijeg postanka, nije neuobičajeno pisanje slova *T* običnom, okomitom hastom, poput slova *I*. Tada bi prva dva slova trebala pročitati *ET*. Taj veznik bi, dakle, povezivao prvi, uništeni dio posvete, s drugim u kojemu se spominje Silvan. To je vrlo česta pojava na zavjetnim žrtvenicima, osobito na onima gdje s formulom *Iovi optimo maximo* (Jupiteru najboljem i najvećem) nalazimo ime još nekog božanstva. Tada, gotovo u pravilu, formula *IOM* stoji samostalno, a u novom retku slijedi veznik *et* i ime tog božanstva.¹²

¹¹ E. CELANI, 1903, 174-177; ISTI, 1912, 107-108.

¹² Usp. E. IMAMOVIĆ, 1977, 382-383, br. i sl. 127-129.

Osobno sam uvjeren da je na ovom žrtveniku u nedostajućem redu stajala posveta muškom božanstvu, najvjerojatnije Jupiteru. Nekoliko je razloga za ovakvo razmišljanje.

Kao prvo, kako ćemo to u daljnjem tijeku rasprave pokazati, jedan od onih koji su podigli žrtvenik bio je, čini se, vojnik, a oni su najčešći dedikanti zavjetnih spomenika Jupiteru. Zatim, iza imena Silvana dolazi epitet *conservator* (čuvar) koji je najkarakterističniji upravo za Jupitera. Kod Silvana je relativno rijedak, iako ne i nepoznat. Najčešće se Silvan na epigrafičkim spomenicima susreće s epitetima *Silvestris* (šumski), *Augustus* (uzvišeni), ili *Domesticus* (domaći, kućni), a ostali su rjeđi.¹³ Ipak, ne treba posve isključiti ni druga muška božanstva, koja su također zabilježena s epitetom *conservator*, kao što su Serapis, Heraklo, Sol i neki drugi, a osobito su bili štovani od strane vojne populacije.

Gdje se je nalazio prvi redak natpisa nije teško odgonetnuti. U obzir dolazi samo prostor iznad gornje profilacije spomenika.

Žrtvenici iznad gornje profilacije gotovo uvijek imaju produžetak, obično inspiriran nekim arhitektonskim oblikom. Nekad je to klasični pulvin, koji na krajevima ima volute, a još češće zabat upisan u pravokutnik (nekad s predstavom božanstva), s pseudoakroterijama ili volutama, obično ukrašenima floralnim motivima. Ovaj potonji oblik završetka žrtvenika čak je i češći, a katkad na njemu stoji i posveta božanstvu.¹⁴

Čini se da se i na našem spomeniku naziru tragovi malih, plitko klesanih akroterija iznad profilacije (T. II., 1.). Sa slike se jasno uočava da je taj dio spomenika doživio znatna oštećenja, a da je površina grede iznad profilacije ostrugana. Prema tome, nesumnjivo je i naš spomenik imao arhitektonski završetak, najvjerojatnije u obliku pseudozabata smještena između jednostavnih ugaonih akroterija. Negdje na tom prostoru morala je stajati i početna posveta. Jedno možemo sa sigurnošću zaključiti: izvorna visina spomenika morala je biti nešto veća nego što je danas.

Silvan i nepoznato božanstvo zazivaju se *pro salute* (za zdravlje, spas) osoba čija imena dolaze na kraju četvrtog (računajući ovdje i onaj prvi, nedostajući redak) pa do kraja osmoga retka. Koliko ih je, doista nije nimalo lako odgonetnuti jer je natpis upravo na tom mjestu najoštećeniji.

Na kraju četvrtog reda moguće je pročitati slova *MAXI*, i u sljedećem redu *MI* - genitiv imena *Maximi* koje se javlja na još jednome mjestu u tekstu, u sedmom retku. Ostatak petog retka ni uz najbolju volju nije moguće pročitati pa se u to ne bih upuštao, ali ćemo se na taj dio teksta nešto kasnije ponovno vratiti.

Natpis postaje ponovno čitak u sedmom retku, gdje prvo slijede slova *EI* (*et*), zatim genitiv *Maximi* i u sljedećem redu genitiv *Maximiani*. Što je dakle stajalo u dijelu natpisa od kraja četvrtog do kraja osmoga retka?

Na žalost, natpis je oštećen točno po sredini, zbog čega nije moguće pouzdano reći je li tekst formuliran u jednoj ili dvije rečenice. To je važno zbog pitanja kako protumačiti imena *Maximi* i *Maximi Maximiani*: kao ime iste osobe

¹³ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 8 i d.

¹⁴ Takav je slučaj npr. s nedavno pronađenim i neobjavljenim Liberovim žrtvenikom iz Salone. Brojne primjere usp. i kod. E. IMAMOVIĆ, 1977, passim, a za posvetu na nadgrađu: ISTI, 1977, 372-373, br. i sl. 114.

koje se ponavlja; kao tri različita kognomena; ili kao dva različita imena (od kojih drugo u formi *duo nomina*).

Veznik *et* na početku sedmog retka, čini se, govori u prilog posljednje solucije. Kada bi se radilo o trima kognomenima, tada bi između *Maximi* i *Maximiani* morao stajati još jedan veznik *et*, a njega nema. Prema tome žrtvenik se posvećuje za zdravlje dvojice muškaraca (*pro salute Maximi..... et Maximi Maximiani*); od prvog je sačuvano samo gentilno ime, a od drugoga gens i kognomen.

Na prostoru rimske provincije Dalmacije dosad nije nađeno potvrda gentilnih imena s osnovom na *Max-*. Međutim na prostorima drugih rimskih provincija takva su gentilna imena zabilježena, doduše ne u osobito velikom broju.¹⁵ Prema tomu, nema razloga da u genitivu *Maximi* ne prepoznamo gentilno ime *Maximius* (gen. *Maximii* stegnut u *Maximi*), koje u našem slučaju prati kognomen *Maximianus*.

Deveti redak natpisa nudi i odgovor tko je *M. Maximianus*. Slova *A MIL* moguće je pročitati jedino *a militiis*, izrazom kojim se pojednostavljeno označava da je netko obnašao vojne dužnosti (*equestres militiae*), bilo pripremajući se za vitešku karijeru ili već kao pripadnik viteškog staleža.¹⁶ Pod tim se izrazom ne misli samo na obnašanje visokih, zapovjednih dužnosti u legijskim (*praefectus castrorum*, *praefectus classis*, *tribunus legionis* i sl.) ili pomoćnim vojnim jedinicama (*tribunus alae*, *t. cohortis*), kakve su rimski vitezovi obnašali u prva dva stoljeća Carstva, nego i na niže vojne dužnosti, najčešće starijeg centuriona (*primipilus*), ali i bilo kakvu drugu vojnu službu.¹⁷

Razlozi ovakve promjene leže u općim vojno-sigurnosnim prilikama u kojima se rimsko carstvo našlo u drugoj polovici 2. i 3. st. poslije Krista. Da bi se osigurao dostatan broj profesionalnih vojnika za obranu granica i dodatno ih se motiviralo, Severi vrše vojnu reformu i centurionska služba postaje odskočna daska i prva stepenica ka viteškoj karijeri.¹⁸

Izraze *a militiis* i *militia* često prati i broj službi koje je pojedina osoba obnašala. Tako se na provincijalnim nadgrobnim i zavjetnim spomenicima od severskog razdoblja javljaju sljedeće formule: *militia prima*, *m. secunda*, *m. quarta*, *a tribus militiis*, *a quatuor militiis*.¹⁹ Ovakvi naslovi na natpisima mogu biti i počasnog karaktera, tj. ne moraju biti odraz efektivne vojne službe.²⁰ Na spomenicima rimske provincije Dalmacije *a militiis* nije odviše česta formula, ali nije ni nepoznata.²¹

¹⁵ A. MÓCSY - R. FELDMANN - E. MARTON - M. SZILAGYI, 1983, 183. Imena *Maximius* i *Maximus* koja nas poglavito zanimaju, najčešća su u sjevernoj Italiji i Galiji Narbonensis.

¹⁶ H. G. PFLAUM, 1960, 824.

¹⁷ J. J. WILKES, 1970, 530-531.

¹⁸ R. CAGNAT, 1898, 116; KÜBLER, 1907, 306; H. G. PFLAUM, 1960, 689, gdje se navodi da je najstariji poznati natpis s formulom "a militiis" onaj Marka Vindija Verijana iz Ligurije koji glasi: *Fortun(ae) meliori M(arcus) Vindius Verianus praef(ectus) clas(sis) Fl(aviae) Moes(icae) et a militiis III (tribus) d(ono) d(edit)*. Pouzdano se zna da je spomenuti u Meziji boravio između 198. i 201. god.

¹⁹ KÜBLER, 1907, 302.

²⁰ R. CAGNAT, 1898, nav. mj. i bilj. 1.

²¹ Formula *a militiis* poznata je dosad s četiri spomenika: sa sarkofaga Aurelija Maksima iz Bijaća (F. BULIĆ, 1899, 91; J. J. WILKES, 1970, 548, br. 10): *D(is) M(anibus), Aur[el]io Maximo a militiis negotia[o]ri cele[be]rrimo qu[od]i vijx(it) ann(is) [pl]us minus.... Papir[i]us Maximinu[s]...*

Na našem natpisu iza formule *a militiis* slijedi oznaka poput sedmice s vodoravnom hastom po sredini. Istinu reći, naziv "sedmica" možda i nije najbolje odabran za opis ovog znaka; on, naime nema konkavnu gornju hastu niti ukošenu okomitu hastu kao što to otprilike ima centurionska oznaka na rimskim natpisima. Ona je također i identične visine kao susjedna slova, dok je centurionska oznaka redovno manjih dimenzija od slova natpisa. U prethodnom čitanju ovu sam oznaku protumačio kao znak centurionskog ranga.²² Tome bih pridodao da je jednako moguće da je riječ i o oznaci centurije.

U nastavku teksta slijede četiri okomite haste i slovo *C* (*IIIC*). Kako protumačiti i pročitati cijeli deveti redak natpisa? Odgovor nije lako ponuditi. Ipak, na raspolaganju nam ostaje nekoliko mogućnosti:

Najvjerojatnijom mi se čini ona da "sedmicu" i *IIIC* treba čitati *centuriae Titi C(--)* Moguće je da u *IIIC* treba vidjeti broj centurije (*quarta centuria*). Za njih je, međutim, uobičajeno da se označavaju imenom centuriona koji joj je bio na čelu a ne brojem. Ako je riječ o centuriji na čijem čelu je stajao *M. Maximinus*, donekle bi bilo razumljivo da se imenuje samo brojem, ali tada ostaje nejasna funkcija znaka kojeg sam nazvao "sedmica", a i natpis ostaje nedorečen jer ne znamo kojoj vojnoj jedinici ona pripada. Moguće je da se radi o nekoj kohorti s rednim brojem III (*IIIC=quarta cohors?*). Međutim za kohorte je nepisano pravilo da se najprije označavaju kraticom COH a zatim brojem i imenom.

Posljednja mogućnost je da se radi o donekle izvratnoj i izmijenjenoj formuli *a quatuor militiis* ili *quatuor miliarum*? Međutim, tada ostaje pitanje kako objasniti slovo *C*.

U nemogućnosti potpuno sigurnog iščitavanja devetog retka natpisa, zbog čega je izostavljena i njegova rekonstrukcija, ostaje nam najvažnija spoznaja da je jedna od osoba za koje je podignut žrtvenik s Japirka bio vojni dužnosnik.

Iz zadnjeg retka u natpisu saznajemo razlog podizanja žrtvenika. Prva riječ se jasno čita i glasi *vo(o)*. Ispred nje po svojoj prilici je stajalo i *ex*,²³ a zatim dolaze slova *SVCCF*. Slovo *F* je zapravo ostatak slova *E* kojemu je uništena donja vodoravna hasta. Tako dobivamo *SVCCE* (*succepto*) što je onda lako objasniti i čitati kao koruptelu od *su<s>ce(pto)*.

Na kraju predlažem sljedeću djelomičnu rekonstrukciju natpisa: *[---] / et Sil(vano) deo / cons(ervatori) sac(rum) / pro s(alute) Maximi Or[---] / [---] / et Maximi(i) / Maximiani / a mil(itiiis) 7 IIIC / [ex] vo(o) su<s>ce(pto)*.

Datacija spomenika je sigurna. Glavni databilni element je formula *a militiis* koja se javlja na početku 3. st. i susreće se razmjerno često sve do polovice istog stoljeća. Posredno nam u dataciji pomaže i epitet *conservator* koji je na ovoj vrsti

[*Papiri*]a Max[*ima*]... ; s lijeve strane antičkog sarkofaga s prikazom lova na kalidonskog vepra, datiranog u drugu četvrtinu 3. st. (N. CAMBI, 1981, 127, br. 31, T. XVIII, XIX, XX.); [*Iul(io) Sabjin(o) Procu(l(e)ano) [a militiis] Iul(ius) Proculus pater et Aelia Prisca mater*]; sa salonitanskog žrtvenika *CIL* III, 8678: *Deo M[ithrae Inv(icto)] / Ceteris[que dis dea]/busq[ue immor]/talibus... [Aur?]/elius... / a militiis*. Nedavno je otkriven i četvrti primjer ove formule na fragmentu stele iz Konjskog na kome se čita: *Atius Va[leria]nus vete[ranus] a mil[it]iis*... Pronašao ga je Boris Čargo, djelatnik Arheološkog muzeja u Splitu.

²² Usp. bilj. 9 u ovom radu.

²³ Na tome mjestu natpis je najviše okrnjen. Za riječ *ex* bilo je dovoljno mjesta, ali nije morala i nužno stajati. Od slova nema ni najmanjih tragova.

spomenika karakterističan upravo za 3. st. Po pitanju datacije korisna je i onomastika. Ime *Maximus* i njegove izvedenice, a takve su i kognomen *Maximianus* i gentilicij *Maximius*, spadaju među najbrojnija zabilježena latinska imena.²⁴ Davana su kao znak želje roditelja da njihovi sinovi (radi se ponajprije o muškim imenima) postanu osobe izrazite fizičke i mentalne snage. Stoga su česta među pripadnicima vojne populacije. Nose ih i pripadnici senatorskog, viteškog staleža, sami carevi, tako npr. car Maksimin i njegov sin (*C. Iulius Verus Maximinus* i *C. Iulius Verus Maximus*), Dioklecijanov suvladar Maksimijan (*M. Aurelius Valerius Maximianus*) i cezar Galerije (*C. Galerius Valerius Maximianus*). Vrlo su rijetka među pripadnicima servilne populacije. Na tlu rimske Dalmacije ime *Maximus* bilo je vrlo rašireno i omiljeno kod autohtone populacije i jedno od najčešće zastupljenih imena u ilirskoj onomastičkoj formuli, dok je ime *Maximianus* nešto rjeđe,²⁵ a sličnih gentilnih imena, rekli smo, nema. Razlog učestalosti imena *Maximus* u ilirskoj onomastici dobro je pojasnio D. Rendić-Miočević objasnivši da se radi o imenu koje je imalo istu izražajnu vrijednost kao i ilirska imena s osnovom na *apl-* (*Aplis, Aplus, Aplius, Apludus*).²⁶

2. *Silvanov žrtvenik iz Vranjica*

Drugi spomenik o kojem ćemo govoriti u ovom radu pronađen je nedavno, sasvim slučajno, ispod sloja žbuke na kući br. 17, u splitskom prigradskom naselju Vranjicu, nekada dijelu antičke Salone (T. II., 2.). Spomenuta zgrada nalazi se u ulici Dom don Frane Bulića u kojoj je i inače uzidan velik broj antičkih poganskih i starokršćanskih spomenika. Žrtvenik je sekundarno uzidan u funkciji potpornja za drvena vrata kojima se ulazi u dvorište ove i susjednih kuća.²⁷ U tu svrhu je točno po sredini žrtvenika zabijena čelična greda. Da bi se on dimenzijama uklopio u raspoloživi prostor u zidu priklesani su mu svi rubovi.

Žrtvenik je manjih dimenzija; visina mu je 0,40, širina 0,22 m, dok debljinu nije moguće utvrditi. Natpisno polje je znatnije oštećeno s lijeve strane, a od natpisa je preostalo šest redaka. Pisan je rustičnom kapitalom. Visina slova se smanjuje s 3 cm u prva četiri retka, na 2 cm u petom i šestom retku. Da li na gornjoj strani nedostaje neki redak natpisa nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Ligature susrećemo u drugom (MA), trećem (NI) i petom redu (VA). Sačuvani tekst natpisa glasi:

T FLAVIV
 ---MAN
 -O--ONIA
 EVCAPIA
 -L SILVANO
 EX VOT

²⁴ I. KAJANTO, 1965, 29.

²⁵ G. ALFÖLDY, 1969, 241-244.

²⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1964, 105 i d.

²⁷ Otkrio ga je djelatnik Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu Marijan Lozo. Preliminarno je objavljen u lokalnom tisku: D. MARŠIĆ, 1997, 15. Kako je moguće da ovaj spomenik nije bio poznat Buliću? Samo su dva moguća odgovora: ili je u njegovo vrijeme bio prekriven žbukom, ili su vrata, čiji je on funkcionalni dio, kasnijeg datuma.

Iako je žrtvenik po čitavoj svojoj lijevoj strani okrnjen, čini se da se ipak dobrim dijelom može proniknuti u sadržaj natpisa. U tekstu se spominju dvije osobe, vjerojatno supružnici, i ime boga Silvana. Od imena muškarca neupitno je jedino njegovo gentilno ime (Flavius). Čini se da je sačuvana i sigla *praenomen-a* Titus.

Od ženskog imena sačuvan je *cognomen* koji glasi *Eucapia*. Radi se zapravo o imenu *Eucarpia* kojem je lapicida ispustio *R*. S vrlo velikom sigurnošću može se pretpostaviti da su u drugom i trećem retku natpisa najvjerojatnije stajali kognomen muškarca i gentilno ime žene. Nije, međutim, moguće kazati o kojim se imenima radi.

Iz zadnja dva retka natpisa doznajemo kojem se božanstvu žrtvenik posvećuje (*Silvano*) te koji je razlog njegova podizanja (*ex voto*). Ispred imena božanstva stajala je bez sumnje još jedna riječ. Od nje je preostalo slovo *L* koje se jasno čita, te ispred njega možda *I*.

Sagledamo li natpis u cijelini, vidjet ćemo da se na njemu nalaze i imena dedikanata, ime božanstva, razlog podizanju spomenika. Nedostaje jedino uobičajena formula *pro salute* i eventualno epitet božanstva. Kod preliminarnog opisa ovog spomenika u lokalnom tisku izrazio sam mišljenje da je možda riječ o izrazu *pro salute* ili epitetu *Silvestris* u kratici *SIL*. Kod tog mišljenja ostajem i sad.

Prema tomu djelomična rekonstrukcija natpisa glasila bi: *T(itus) Flaviu[s] / [---]man / [et] [-o--]onia / Euca(r)pia / [--]l Silvano / ex vot(o)*

Prema Alföldyju ime *Euca(r)pia* u Dalmaciji treba dovesti u vezu isključivo s grekofonskim stanovništvom.²⁸ Kod nas se ono gotovo u pravilu javlja na natpisima kasnog principata.²⁹ Na jednom salonitskom natpisu iz kasnog principata spominje se *Eucarpia* koja je pripadala flavijevskom rodu.³⁰ Prema ostacima slova na našem natpisu i raspoloživom prostoru možda bi se moglo raditi o imenu *Pomponia*.

U kontekstu imena *Euca(r)pia* treba gledati i ime Tita Flavija. Gens *Flavius* širi se na prostoru rimske provincije Dalmacije tek s Vespazijanom i njegovim sinovima kao rezultat državne politike i davanja municipaliteta i građanstva naseljima i stanovništvu u unutrašnjosti provincije. Ipak to ime nije tako često kao neka druga carska imena - *Aelius*, *Aurelius*. Osim domorodaca u našim krajevima s ovim se imenom susreću osobe servilnog i vojnog podrijetla. U kasnom principatu na područje Salone mnogi Flaviji sudeći prema njihovim kognomenima dolaze s Istoka.³¹ Zbog nedostatka kognomena, tog važnog pokazatelja, za Tita Flavija (*T. Flavius*) samo možemo smjelo pretpostaviti da pripada onim Flavijevcima koji su u ove krajeve došli u kasnom principatu, također s Istoka. Na to u prvom redu sugerira ime njegove supruge. Latinski *praenomen* i *nomen gentile* u svakom

²⁸ Usp. natpis ILJ 692 iz Ljubinca kod Salone na kojemu se spominju *Pomponia Veneria* (majka), *Aemilius Eucarpus* (otac), *Pomponia Nice* (kći), zadnje dvoje s karakterističnim grčkim kognomenima. Usp. i natpis ILJ 1855A iz Kotora, pisan grčkim jezikom, na kome se spominje *Lucius Eukarpus*.

²⁹ G. ALFÖLDY, 1969, 196.

³⁰ F. BULIĆ, 1910, 34: *F(lavia) Eucarpia Charmideti f(iliae) p(ientissimae) an(norum) XVI m(ensium) IIII d(ierum) IIII*.

³¹ G. ALFÖLDY, 1969, 38-41.

slučaju govore da je riječ o rimskom građaninu, koji je taj status dobio ili oslobođenjem ili već rođenjem (*ingenuus*).

Što se tiče datacije žrtvenika, ostajem pri ranije izrečenu mišljenju da ga valja okvirno datirati u 3. st. Kako je ime muškarca stajalo u formi *tria nomina*, tu dataciju možda valja protegnuti i na kraj 2. st.

3. *Silvanov žrtvenik iz Kaštel-Kambelovca*

Kada je ovaj rad bio već gotovo pred tiskom saznao sam za postojanje još jednog žrtvenika posvećenog Silvanu, potpuno nepoznatog arheološkoj struci (T. II., 3.). Žrtvenik je pronašao pred petnaestak godina Pavao Tadin kopajući grobnicu u neposrednoj blizini crkvice Gospe na Krugu (nekad sv. Martina), grobljanske crkvice Kaštel-Kambelovca. Prema njegovom svjedočenju spomenik je pronađen na dubini od oko 2,7 m pored ostaka arhitekture koji vjerojatno pripadaju grobu. Danas ga spomenuti P. Tadin čuva u svome posjedu na adresi Cesta Kambelovac 96.

Žrtvenik je izrađen od domaćeg vapnenca. Kameni blok visine 0,32, širine 0,18 i debljine 0,20 m, obrubljen je s prednje i bočnih strana "S" profilacijom. Nedostaje manji dio žrtvenika iznad gornje profilacije, a oštećeno je i nekoliko slova natpisa. Natpis je pisan rustičnom kapitalom koja na nekim mjestima, osobito u drugom retku, gotovo prelazi u kurzivu. Kurzivnog je karaktera slovo V u imenu božanstva te slova S koja se visinom (2,7 cm) izdvajaju od ostalih slova čija je visina 2,4 cm. Formuliran je u tri retka. Dijelovi teksta odvojeni su trokutastim znakovima interpunkcije. Tekst natpisa glasi:

BATO PEI
IVS · SILV
D · D · L · M

Restitucija natpisa glasi: *Bato Peilius Silv[an(o)] / d(onum) d(edit) l(ibens) m(erito)*.

Ime osobe koja je podigla žrtvenik donijeto je u dvočlanoj (dvoimenskoj) formuli. Prvom slovu osobnog imena nedostaje okomita hasta, ali se jasno raspoznaje da je to slovo B, te ono glasi *Bato*. (Baton). Drugo ime potpuno je čitko i glasi *Peilius*. Nema sumnje da ime valja pročitati upravo tako a ne *Petius* ili *Peitus* jer je u imenu *Bato* slovo T napisano jasno dok je ovdje riječ o običnoj okomitoj hasti iako je bilo dosta prostora da se ukleše slovo T da se je to htjelo. Osim toga tu su i razlozi onomastičke prirode o čemu će biti riječ naprijed.

Baton je jedno od klasičnih ilirskih i panonskih muških osobnih imena.³² Na epigrafskoj ostavštini provincije Dalmacije javlja se u desecima primjera, najčešće na spomenicima s delmatskog prostora, ali i na spomenicima iz dublje unutrašnjosti provincije. Izvan Dalmacije također se učestalo susreće na spomenicima koje su postavile osobe ilirskog podrijetla, najčešće u vojnoj službi. Kada je riječ o Saloni, ovo je tek drugi primjer toga imena na njezinu području.

³² H. KRAHE, 1929, 17-20; A. MAYER, 1957, 80-82; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1949, 33 i d; G. ALFÖLDY, 1969, 163-164.

Prvi i dosad jedini primjer imena Baton potvrđen je na fragmentiranom nadgrobnom titulusu pronađenom na lokalitetu Smiljanovac (jugoistočna nekropola).³³ Na žrtveniku iz Kaštel-Kambelovca ime Baton stoji u funkciji latinskog praconomena.

Drugo ime, *Peiius*., na natpisu nesumnjivo stoji u funkciji gentilnog ili porodičnog imena. To se da zaključiti po latinskom sufiksu -ius. Dosad nije zabilježeno u ilirskom onomastiku. Da se nesumnjivo radi o imenu ilirskog korijena govori to što se javlja u kombinaciji s imenom *Bato*.

Prema D. Rendiću-Miočeviću, našem stručnjaku koji se najviše bavio ilirskom onomastikom, stalno porodično ime (prezime) kod Ilira oblikovalo se pod utjecajima latinske onomastike u kasnijoj fazi razvitka ilirskog onomastičkog sustava, i to adjektivno, od patronimika, na način da su se ilirskim imenima dodavali nastavci -ius, -ia, -icus, -ica, -ocus, -oca, i dr.³⁴ Prema tome, *Peiius* bi pripadalo skupini imena koja su se formirala s nastavkom -ius. Ako odbijemo taj nastavak ostaje osnova *Pei*, kojoj treba pridodati sufiks -o (*Peio*). Međutim, takvo ilirsko ime nije poznato. Po mom sudu, jedino i najbliže osobno ilirsko ime koje koje možemo povezati s oblikom *Peiius* i koje mu je moglo poslužiti kao korijen je ime *Pai(i)o*. U prilog mojoj tvrdnji govori i natpis *CIL V, 1956* iz *Portus Lipientiae* na komu se spominje *Paius Verzonis f.*, mornar iz Dalmacije s latiniziranim oblikom imena *Pai(i)o*. Mislim da nam imena *Pai(i)o*, *Paius*, *Peiius* na izvanredan način pokazuju postupan razvoj ilirskog porodičnog imena iz osobnog imena. Da je *Peiius* uistinu i nastalo od *Pai(i)o* ne mogu decidirano tvrditi no druge mogućnosti ne vidim. *Pai(i)o* - *Peiius* jesu dva imena u čijim su osnovama različiti vokali, ali ne treba smetnuti s uma da je slična praksa već poznata u ilirskoj onomastici. Tako žensko ime koje se na salonitanskim natpisima javlja u obliku *Epetinus*, -a,³⁵ na zadinarskom delmatskom području glasi *Epatino*;³⁶ varijanta muškog imena *Plator* u mesapskom jeziku glasi *Platyr*,³⁷ itd. Ono što je u svakom slučaju najznačajnije jest činjenica da je Silvanov žrtvenik iz Kaštel-Kambelovca prva posveta Silvanu s teritorija Salone na kojoj se javlja domaće, delmatsko ime, u čiju atribuciju nema apsolutno nikakve sumnje. Ako je moja interpretacija točna tada imamo i prvi primjer delmatskog porodičnog imena *Peiius* koje dosad nismo poznavali.

Što se tiče datacije žrtvenika iz Kaštel-Kambelovca ona je moguća ali samo u relativnim okvirima. Zahvaljujući D. Rendiću-Miočeviću znamo da je nastanak stalnih ilirskih porodičnih imena rezultat razvoja ilirskog onomastičkog sustava od jednostavne jednočlane do dvočlane troimenske formule.³⁸ Isto tako znamo da od 212. god. (*Constitutio Antoniana*) svi slobodni stanovnici Carstva, pa tako i Iliri, dobijaju carsko gentilno ime Aurelius, pa bi naš zavjetodavac, da je spomenik nastao iza te godine, vjerojatno nosio ime Aurelius Bato. Da je spomenik nastao prije 3. st. svjedoči jednostavna formulacija natpisa s imenom zavjetodavca na

³³ F. BULIĆ, 1905, 137; ILL 2750A.

³⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1949, 33-37; ISTI, 1960, 163-170.

³⁵ H. KRAHE, 1929, 47; A. MAYER, 1957, 137; G. ALFÖLDY, 1969, 193.

³⁶ D. SERGEJEVSKI, 1927, 261.

³⁷ A. MAYER, 1957, 274.

³⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1949, 19-20; ISTI, 1956, 49. Ime *Bato Peiius* pripadalo bi prema podjeli D. Rendića-Miočevića fazi IIA.

početku (usp. kat. br. 7) i zavjetna formula *donum dedit libens merito* koja je kao i druge formule sličnog karaktera (npr. *votum solvit libens merito*) uobičajena za ranije carsko razdoblje. Što se tiče grafije natpisa mislim da nam ona nije od velike koristi. Zaključno, smatram da nastanak ovog spomenika najvjerojatnije treba staviti u raspon od druge polovice 1. do prve polovice 2. st. poslije Krista.

Otkriće Silvanova žrtvenika kod crkvice Gospe na Krugu u Kaštel-Kambelovcu, otvara i jedno važno pitanje: jesmo li ušli u trag još jednom Silvanovu svetištu na prostoru Salone? Kontekst u komu je žrtvenik otkriven, ostaci arhitekture, ali i sama lokacija ispod nekadašnjih prahistorijskih staništa (Ostrog, Luko), na istaknutu grebenu (odale i toponim Krug), pokazuje da se vrlo lako može raditi o manjem, zidanom svetištu, svetištu sličnome onomu iz Kaštel-Sućurca (kat. br. 15), ili jednostavno posvećenom prostoru-gaju. Nažalost, zbog funkcioniranja groblja na tome mjestu, malo je vjerojatno da će se u skorije vrijeme moći odgovoriti na to zanimljivo pitanje.

* * *

Premda smo u radu analizirali tri spomenika zavjetnog karaktera, od čega dva fragmentarna, oni pružaju vrijedan prinos poznavanju Silvanova kulta na prostoru Salone.

Osobito je zanimljiv žrtvenik s Japirka. Vrijednost toga spomenika je poglavito u tome što on predstavlja novu potvrdu kultnog povezivanja Silvana s drugim božanstvima. Najzanimljivija je, svakako, činjenica da je po svoj prilici riječ o vezi s nekim muškim božanstvom. Potvrde kultnog povezivanja Silvana i muških božanstava (ne računajući dakle njegovu širu kulturnu zajednicu s Nimfama i Dijanom, osobito popularnu na delmatskom prostoru) vrlo su rijetke, kako na epigrafskom materijalu, tako i na kulturnim predstavama. Poznata su mi svega četiri primjera. Prvi je zavjetni reljef s natpisom i predstavom Silvana, Dijane i Merkura s nepoznatog lokaliteta (Narona?), koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.³⁹ Drugi je poznati reljef iz Karakašice na kojemu su, uz Silvana, predstavljene Nimfe i nepoznato muško božanstvo koje je D. Rendić-Miočević interpretirao kao Neptuna.⁴⁰ Treći je zavjetni žrtvenik s natpisom Liberu, Junonama i Silvanu, pronađen u Galovcu kod Zadra.⁴¹ Četvrti primjer je kulturna zajednica na reljefu iz Vrbe (Glamočko polje), na kome se uz Silvana i Nimfe pojavljuje Heraklo.⁴²

Analiza žrtvenika s Japirka uz nove spoznaje ostavlja otvoreno i jedno važno pitanje: kako pročitati posljednje dvije kratice u pretposljednem retku natpisa (*IIIC*). Zasad ne treba odbaciti ni jedno od ponuđenih rješenja, iako mi se prva dva ponuđena rješenja čine najvjerojatnija.

Jasno da bi čitanje *IIIC*=*quarta cohors* imalo reperkusije na naše poznavanje vojne prošlosti provincije jer kohorta s tim rednim brojem dosad nije

³⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 32-34, T. III, 3.

⁴⁰ ISTI, 1955, 36-38, T. II, 2.

⁴¹ J. MEDINI, 1986/87, 125-139, T. XLII.

⁴² I. BOJANOVSKI, 1978, 115-132, T. I-II.

poznata među provincijalnim pomoćnim jedinicama.⁴³ S obzirom na vrijeme nastanka spomenika to ne bi čudilo jer se naše znanje o pomoćnim vojnim jedinicama koje su boravile na prostorima Dalmacije rapidno smanjuje od 1. prema 3. st. poslije Krista.

* * *

Silvanovi žrtvenici iz Vranjica, s Japirka, i iz Kaštel-Kambelovca predstavljaju dvadesetdrugu, dvadesettreću i dvadesetčetvrtu epigrafsku potvrdu Silvanova kulta na salonitanskom prostoru. Do tog sam broja došao izradom kataloga spomenika koji prilažem na kraju rada (kat. br. 1-24.). Njegova svrha je dopuniti katalog Dorceya.⁴⁴ Istraživanja solinske zaobilaznice 1986/87. iznijela su na svjetlo dana još dva spomenika (kat. br. 20-21), pa je zajedno s naša tri žrtvenika (kat. br. 22-24) Dorceyev katalog potrebno uvećati za ukupno pet epigrafičkih, ali i veći broj likovnih spomenika koje ovom prigodom ostavljam po strani.

Drugi je cilj bio primijeniti na području Salone istraživanje V. Gotovac, koja je sakupivši dvanaest epigrafskih potvrda Silvanova kulta s prostora Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja, ili, drugim riječima, središnjeg dijela unutrašnjeg delmatskog područja, pokušala u kratkim crtama oslikati karakter tog kulta, krug njegovih štovatelja, atribute koji ga prate, itd. Na to sam bio ponukan i od prije poznatim razlikama na području ikonografije između predstava Silvana u delmatskoj unutrašnjosti i romaniziranom priobalnom pojasu.⁴⁵

Odmah na početku ističem da je u salonitanskom ageru pronađen gotovo dvostruko veći broj epigrafskih posveta Silvanu od onih s prostranih zadinarskih polja što je s obzirom na neprikosnoven primat Salone u epigrafičkoj i svakoj drugoj ostavštini antičkog razdoblja i očekivano.

Od dvanaest posveta Silvanu sa središnjeg delmatskog prostora, šest ih prati epitet *Silvestris*, u dva slučaja *Augustus*, te po jednom *Conservator* i *COR (Cohortalis?)*.⁴⁶

Ostavivši za trenutak po strani tri novootkrivena Silvanova žrtvenika iz prvog dijela ovog rada, od dvadesetjednog salonitanskog spomenika na njih čak sedamnaest Silvana prati uobičajeni počasni latinski epitet *Augustus* (kat. br. 1-6, 8-12, 15-19, 21), a po jednom *Silvestris* (kat. br. 20) i *Communis* (kat. br. 13), U jednom slučaju epiteta nema (kat. br. 7), a u posljednjem je epitet nimfa (*fontanae*) prešao i na Silvana (kat. br. 14). Žrtvenik s Japirka (kat. br. 22) prvi je salonitanski spomenik na kome se Silvan susreće s epitetom *Conservator*, što je s obzirom na vojnu službu barem jednog od zavjetodavaca i vrijeme nastanka spomenika, nesigurno 3. st., ipak očekivano.

Na salonitanskom području najveći broj dedikanata, njih jedanaest, mogu se svrstati u skupinu *incerti*. To su osobe čija se imena na natpisima javljaju u dvoimenskoj ili troimenskoj rimskoj formuli. Za većinu njih može se pretpostaviti

⁴³ O pomoćnim vojnim jedinicama u Dalmaciji pregledno. G. ALFÖLDY, 1962, 259-296.

⁴⁴ P. F. DORCEY, 1992, Appendix II, 169-171.

⁴⁵ O tim razlikama: R. MARIĆ, 1933, 28-29; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 13, 20; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1974, 31 i d; E. IMAMOVIĆ, 1977, 58.

⁴⁶ V. GOTOVAC, 1992, 56.

da su slobodno rođeni (*ingenui*): C. Sabinus (kat. br. 5), L. P. S. (kat. br. 6), Tiberius Claudius Verus (kat. br. 17), Fabius Valentinus (kat. br. 18), Laberius Rufinus (kat. br. 19), Quintus Bovius Rufinus (kat. br. 21), Titus Flavius [-] i [-] Eucapia (kat. br. 22). Na temelju kognomena neke je možda potrebno prepoznati kao oslobođenike (*liberit*): Lucius Aprofenius Circitor (kat. br. 1), Gaius Popillius Expetitus (kat. br. 3), Quintus Cloelius Helius (kat. br. 10).

Četiri osobe su prema funkcijama i atributima koji ih prate *liberit*: Titus [-] Faustus i Fescenia Astice, (sevir i njegova supruga, kat. br. 14), Lucius Pomponius Restutus (*cliens*, kat. br. 15), [-] Cassius (sevir?, kat. br. 16).

Dvoje dedikanata su vojnici: Marcus Aurelius Attenio (kat. br. 20) i Maximius Maximianus (kat. br. 22).

Po jedna osoba je *servus*:: Trophimus Amandianus (kat. br. 4); odnosno *ingenuus*:: Gaius Aponius Verus (kat. br. 7).

Na četiri spomenika zbog stupnja oštećenja nije moguće utvrditi tko su zavjetodavci (kat. br. 2, 9, 12-13).

U dva slučaja imena dedikanata data su u dvoimenskoj formuli, osobno ime + patronimik: Lupus Marciani (kat. br. 8), M. Derecandis (kat. br. 11). Od svih dosada poznatih salonitanskih štovatelja Silvana jedino je kod zadnjega bilo pokušaja da ga se prepozna kao pripadnika autohtone populacije.⁴⁷ Kao što sam već istakao, Bato Peiius sa žrtvenika iz Kaštel-Kambelovca prva je osoba u čiju pripadnost starosjedilačkoj populaciji nema nikakve sumnje.

Opsežnija onomastička analiza zacijelo bi nam omogućila još temeljitije saznanje o društvenom statusu Silvanovih štovatelja s područja Salone, no mislim da je i ovo sasvim dovoljno za stvaranje određene slike.

Na Silvanovim posvetama s delmatskog područja (Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje) javljaju se isključivo delmatska imena, najčešće u jednoimenskoj formuli bez ili sa patronimikom i filijacijom (*Panes, Temus, Dasius Gemelli, Surus Pirami, Primus Vepi*), a rjeđe u običnoj dvoimenskoj formuli ili onoj s patronimikom (*Casius Aurelius, Apriclus Montanus, Aelius Catius, Aelius Maximus Proculini, Aurelius Platus Varronis*). Jedini epitet *Augustus* na posvetama s delmatskog područja, uz koga nalazimo i ime dedikanta, susrećemo na žrtveniku iz Vašarovina kod Livna, kojeg je u 3. st. podigao vjerojatno potomak neke od obitelji iz koje su se od Hadrijanova doba regrutirali dužnosnici lokalne municipalne administracije, ili u najmanju ruku obitelji koja je za tog cara stekla civitet.⁴⁸

Prema tome, usporedna analiza epigrafičke građe s delmatskog prostora i prostora Salone nedvojbeno nameće zaključak da postoje razlike između kruga štovatelja i upotrebljenih atributa na jednom i drugom prostoru. Pitanje je samo da li su te razlike suštinske prirode ili ne? Da bi se pokušalo odgovoriti na to pitanje potrebno se je najprije osvrnuti na mišljenja starijih autora, sliku koju pružaju Silvanove posvete iz drugih dijelova srednje Dalmacije, te uopće značenje i objašnjenje pojedinih epiteta.

⁴⁷ F. BULIĆ, 1903, 117. Bulić je siglu M restituirao Marcus.

⁴⁸ V. GOTOVAC, 1992, 52-55, 64, kat. br. 12. Drugi spomenik s epitetom *Augustus* (ISTA, 1992, 63, kat. br. 8) pronađen je u Crvenicama kod Duvna. Ime dedikanta nije sačuvano.

Stariji autori povezali su grupiranje pojedinih epiteta s razlikama na gospodarskom području,⁴⁹ odnosno specifičnostima Silvanova kulta u pojedinim krajevima Dalmacije, koje su rezultirale pridavanjem Silvanu različitih atributa i epiteta.⁵⁰ Ova interpretacija, u kojoj je epitet Silvana, kada je riječ o delmatskom prostoru, shvaćen kao gospodarski i geografski specifikum u osnovi je točna i utemeljena kada je riječ o topičkim sadržajima kulta. Jasno je da je epitet *Silvestris* najlakše dovesti u vezu sa seoskim životom, stočarskom privredom Delmata i geomorfološkim obilježjima krajeva u kojima su živjeli (šume, pašnjaci). Međutim, na taj način nije moguće objasniti i pojavu epiteta *Augustus* na području Salone, ali i širem području gdje se on javlja i na epigrafičkim i likovnim spomenicima (kat. br. 10). On je uopće najčešći Silvanov epitet na prostoru provincije Dalmacije.⁵¹

Slična koncentracija epiteta *Silvestris* zabilježena je i na teritoriju delmatskih Ridita gdje je pronađeno nekoliko Silvanovih žrtvenika na kojima se taj epitet ponekad javlja u kombinaciji s epitetom *Messor*. I ovdje se njegovi štovatelji na posvetama javljaju u jednoimenskoj formuli sa ili bez patronimika.⁵²

Potpuno drugačija situacija pokazuje se na vrličkom prostoru, u predrimsko doba dijelom klasičnog delmatskog teritorija, gdje je pronađeno više od desetak posveta Silvanu. Većina ih započinje siglami S V S ili su toliko oštećeni da ih je praktički nemoguće pročitati, a na dva se žrtvenika sigurno javljaju epihorska imena.⁵³ Na tri žrtvenika, koja su najcjelovitije sačuvana i na kojima se zavjetodavci imenuju rimskim imenskim formulama, javlja se epitet *Augustus*.⁵⁴ Ista je stvar i kod Municipijuma Magnuma. I tu se epitet Augustus susreće na onim spomenicima na kojima zavjetodavci imaju rimska imena.⁵⁵

Prema tome, jasno je da se upotreba epiteta *Silvestris* i relativno slaba zastupljenost epiteta *Augustus* na unutrašnjem delmatskom prostoru, ne mogu objasniti isključivo lokalnom specifikacijom Silvanova kulta, iako je moguće da su kroz značenje tog epiteta Delmati i njihovi susjedi najlakše identificirali svoje božanstvo i italskog Silvana. Da se on ne može objasniti samo lokalnom

⁴⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1951a; 34; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1974, 30, 32.

⁵⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 21. Prema Rendiću koji prihvaća mišljenje C. Patscha, pojava epiteta *Messor* kod Ridita ukazuje da je u privredi njihovog područja uz stočarstvo, važnu ulogu igrala i poljoprivredna proizvodnja.

⁵¹ Usp. P. F. DORCEY, 1992, 29.

⁵² D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1951, 51: S(ilvano) S(ilvestri) M(es(sori)) / s(acrum) Aneius / Caecili(us) (Rendićevo čitanje, ispravnije bi možda bilo čitati Aneius Caecili votum solvit?), 53: S(ilvano) S(ilvestri) s(acrum) / [Ma]ximus / [Ger]manici l(ibertus ili filius); *CIL* III, 9867: S(ilvano) S(ilvestri) MES(sori) Plator l(ibens) p(ousuit); Usp. i P. F. DORCEY, 1992, 170, koji prve dvije sigle SS s većine natpisa čita *Silvano Sancto*.

⁵³ *CIL* III, 9815, 13202, 13203, 13205 (Panēs), 13206 (Panēs), 13208(?). Usp. katalog kod P. F. DORCEY, 1992, 171.

⁵⁴ *CIL* III, 9813 (Titus Aurelius Quintianus), *CIL* III, 9813a (Titius Candalio), *CIL* III, 9813b (Valerius Firmus). Epitet *Augustus* javlja se još na posvetama: *CIL* III, 9814 na kojoj ime zavjetodavca nije moguće pročitati i na *CIL* III, 13207 koja započinje siglami S V S S AVG a moguće je pročitati samo praenomen zavjetodavca koji glasi Quintus.

⁵⁵ *CIL* III, 9791 (Publius Aelius Aper), *CIL* III, 9792 (Agricola Iulii servus) *CIL* III, 9793 (Marcus Iulius Tigrinus). Usp. katalog kod P. F. DORCEY, 1992, 170.

specifičnošću, pokazuje njegova pojava u drugim dijelovima rimskog svijeta,⁵⁶ pa na kraju krajeva i u Saloni (kat. br. 20).

Po mom mišljenju, slaba zastupljenost epiteta *Augustus* na posvetama s triju zadinarskih polja rezultat je općih kulturnih i socioloških prilika delmatskog društva u procesu integracije u rimski svijet - nepostojanju (do Hadrijana) većih urbanih središta municipalnog ranga, a s tim u vezi i hramova ili manjih svetišta posvećenih rimskom panteonu i carskom kultu posredstvom kojih je epitet *Augustus* kao iskazivanje lojalnosti pojedinca, ne samo državi nego i caru, i ušao u opću uporabu.⁵⁷

S ikonografijom je nešto drugačije. Ona pokazuje određene specifičnosti i dovoljno je jedinstvena i na salonitanskom i na delmatskom prostoru da se posljednjih desetljeća ustalio termin "delmatski" ikonografski tip Silvana (Pan). Međutim pri tome valja biti oprezan i razlikovati geografski pojam "delmatski" od etničkog. "Delmatski" ikonografski tip kao etnička determinanta nema nikakvog uporišta u spomeničkoj baštini Salone. Iako je likovne spomenike Silvana u pravilu teško datirati, a sami nam najčešće ne donose informacije o okolnostima nastanka i imenima dedikanata jer su anepigrafski, za one sa salonitanskog prostora gotovo *explicito* možemo tvrditi da pripadaju rimskom vremenu. Oni pak, osim u jednom slučaju (kat. br. 24), uopće ne donose delmatska imena. Vidjeli smo da se kao štovatelji Silvana na tlu Salone javljaju pripadnici svih društvenih i socijalnih kategorija stanovništva - ponajprije slobodni ljudi, ali i tri najmobilnije kategorije stanovništva - vojnici, oslobođenici i robovi.

Držim da na pitanje što je uzrok pojave Silvana arkadske ikonografije na području Salone i njezina zaleđa, na današnjem stupnju istraženosti još nismo u mogućnosti dati siguran odgovor. Teza Schneidera i Domaszewskog⁵⁸ logična je i primamljiva, ali, istinu reći, za nju nema nikakvih opipljivijih dokaza. Iz Ise, Farosa, ili drugih lokaliteta s tragovima grčkog življa, posredstvom kojih bi ta ikonografija došla među Ilire, nema ni jednog jedinog spomenika s predstavom Pana. Nemamo čak niti dokaza o postojanju tradicije prikazivanja božanstava delmatsko-ilirskog panteona.

Time ne dovodim u sumnju predrimske korijene Silvanova kulta, kulta koji je očito imao veliku ulogu u delmatskom panteonu i koji se onomastički izjednačio s italskim Silvanom, ali mislim da dokaze tih korijena nije najsretnije tražiti u ikonografiji. Mócsyjevo i Dorceyjevo odbacivanje mogućnosti postojanja ilirskog božanstva koje se je izjednačilo sa Silvanom, jednostavno nije točno i može se objasniti samo kao pogrešno prenošenje na teritorij Dalmacije slike iz Panonije ili

⁵⁶ Epitet *Silvestris* osobito je čest na području Panonije, Dacije, Donje Mezije. Spomenuti epitet prati i antropomorfnu i teriomorfnu ikonografski tip Silvana.

⁵⁷ Pravo značenje epiteta *Augustus*, kakva je, i postoji li uopće veza s carskim kultom, nije još uvijek na zadovoljavajući način objašnjeno. Ipak, mišljenje je većine znanstvenika da se njime u najmanju ruku iskazivala odanost Rimu. Usp. E. SCHRAUDOLPH, 1993, 68 i d, i literaturu u bilj. 29 i d. U novije vrijeme ovim se pitanjem, raspravljajući o kulturnim posvetama u Istri, pozabavio F. TASSAUX, 1997, 77-84. Njegov je zaključak da se samo nekoliko posveta iz Istre može objasniti kao znak lojalnosti, a velika većina ih je običan religiozni čin. Dedikanti su većinom liberti, a manjim brojem ingenui i servi. Autohtona božanstva s epitetom *Augustus* pokazuju da je on u svakom slučaju znak odmaklog procesa romanizacije.

⁵⁸ Usp. bilj. 2.

nepoznavanje lokalnih prilika.⁵⁹ Ta što je s Anzotikom, Bindom i dr. lokalnim božanstvima, njihovim rimskim pandanima i identičnim ilirskim osobnim imenima. Možda je najčvršći argument "ilirskoj tezi" Silvana upravo pojava imena *Panes* u ilirskoj onomastici.⁶⁰ Iako Dorcey više puta citira topuski par *Vidasus - Thana*, on za te činjenice ili nije znao, ili nije želio znati.

Po mom dubokom uvjerenju "ilirska teza" i primjedbe koje su o "delmatskom" Silvanu izrekli Mócsy, Nagy i Dorcey,⁶¹ ne moraju se isključivati. Ovi su nas autori ipak upozorili na jedan važan detalj, a to je da ikonografija sama po sebi ne može biti ključan argument u interpretaciji autohtonog ili rimskog karaktera Silvanova kulta. Drugim riječima, specifična ikonografija Silvana (Pana) na delmatskom i salonitanskom području ipak ne mora biti uzrokovana isključivo lokalnom tradicijom kulta, predrimskim vezama s grčkim svijetom ili kolonijama na srednjojadranskom prostoru, nego možda i nepostojanjem ili nepogodnošću drugačijeg, antropomorfnog nacrt, ⁶² jer je Silvan najčešće prikazivan u kulnoj zajednici s nimfama, a u taj se, grčki mitološki predložak, jasno uklapala ikonografija Pana.⁶³ Međutim, isto tako elementi antropomorfne italske ikonografije Silvana,⁶⁴ pogotovo na klasičnom delmatskom području, ne mogu biti dokaz o nepostojanju predrimskih korijena, jer je domaće ilirsko božanstvo u datom momentu moglo biti prikazano i s takvom ikonografijom.

PRILOG

Posvete Silvanu s teritorija Salone

1. Salona - žrtvenik.

AEDEM N[ymphis?] / ET SILVANO / AVG(usto) SAC(rum) / L(ucius) APROFENNIVS / CIRCITOR V(oto) S(oluto) P(osuit).

Lit.: *CIL* III, 1958.

⁵⁹ A. MÓCSY, 1974, 251-252; P. F. DORCEY, 1992, 68-69, 71.

⁶⁰ O imenima domaćih božanstava koja su kao osobna imena potvrđena i u onomastici usp. D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1955, 10-11.

⁶¹ A. M. NAGY, 1994, 773.

⁶² U tom smislu vrlo su zanimljive opaske što ih o primjerima i dataciji teriomorfnog i antropomorfnog ikonografskog tipa Silvana iznosi A. M. Nagy. Od kasnorepublikanskog doba do prijelaza 1/2. st. poslije Krista poznat je samo teriomorfni lik Silvana (A. M. NAGY, 1994, 771, br. 123, 131). Od početka 2. st. dominira antropomorfni (italski) tip koji ostaje u upotrebi do kraja 3. st. Isto mišljenje iznose i neki drugi autori. Prema E. Schraudolph lik Silvana (antropomorfni tip) pojavljuje se na kulturnim i votivnim spomenicima Italije tek od Hadrijanova doba, a na javnim spomenicima od vremena Trajana (E. SCHIRAUDOLPH, 1993, 89.) U prilog ovakvoj kronologiji govore i emisije novca gdje se lik Silvana javlja tek s Trajanom (A. M. NAGY, 1994, 765, br. 40.-41., sl. 41; P. F. DORCEY, 1992, 98).

⁶³ Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 22, gdje autor naglašava da na području Salone nema predstava Silvana i nimfa na kojima bog nije prikazan kao Pan. Zanimljivo je da se i na svim predstavama Silvana i nimfa s teritorija Bosne i Hercegovine Silvan prikazuje kao teriomorfni lik (E. IMAMOVIĆ, 1977, 74-75, 328-331, br. 32-35).

⁶⁴ Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 16-18. Italskim utjecajima mogu se smatrati antropomorfne crte lica i sljedeći atributi: plodovi, grozd, nebrida, srp, vijenac od omorike. Takav lik Silvana obično se javlja sam ili s Dijanom.

2. Salona - ulomak žrtvenika?

SILVANO AVG (usto) SACR(um) / -----.

Lit.: *CIL* III, 1959.

3. Salona - reljef s predstavom teriomornog Silvana.

SIL(vano) AVG(usto) [SAC(rum)] / C(aius) POPILLIVS [E]XPETTIVS / EX VISU.

Lit.: R. SCHNEIDER, 1885, 40; *CIL* III, 1960; J. BRUNŠMID, 1905, 70-71, br. i sl. 130.

4. Salona (južni perimetralni zid grada) - natpis.

SILVANO AVG(usto) SACR(um) VOTO SVSCEPTO PRO SALVTE / IMP(eratoris) CAESARIS NERVAE TRAIANI OPTIMI AVG(usti) GER(manici) DAC(ici) N(ostri) / TROPHIMVS SER(vus) AMANDIANVS DISPENS(ator) / A SOLO FECIT ET AQUAM INDVXIT L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum).

Lit.: F. BULIĆ, 1884, 118; *CIL* III, 8684; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1982, 127.

5. Salona - žrtvenik.

S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / C(aius, Cornelius?) SA / BINVS.

Lit.: F. BULIĆ, 1887, 91; *CIL* III, 8685.

6. Podstrana (Sv. Martin) - žrtvenik

S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / L() P() S() / P(osuit)

Lit.: F. BULIĆ, 1891, 113; *CIL* III, 12790.

7. Kila (lokalitet Brdnik) - žrtvenik

G(aius) APONIVS / VERVS / SILVANO / ET GENIO / EPETINORVM / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Lit.: F. BULIĆ, 1893, 31; *CIL* III, 12815.

8. Salona (između kazališta i južnog perimetralnog zida grada)/žrtvenik.

S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / LVPVS MAR / [C]IANI EX VI / [S]V POSVIT.

Lit.: F. BULIĆ, 1899, 161; *CIL* III, 14678.

9. Bijaći - žrtvenik.

C//AT/P / S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / [V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)].

Lit.: F. BULIĆ, 1899, 90-91; *CIL* III, 14926.

10. Salona (izvor Drage podno Kozjaka) - žrtvenik.

SILVANO AVG(usto) / SACRVM Q(uintus) / CLOELIVS HELI / VS / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Lit.: F. BULIĆ, 1900, 112; *CIL* III, 14677.

11. Majdan kod Klisa/žrtvenik.

SILVANO / AVG(usto) SAC(rum) / M(arcus?) DERE CANDIS.

Lit.: F. BULIĆ, 1903, 117; *ILJ* 2004.

12. Bijaći (Sv. Marta) - žrtvenik

S(ilvano) AVG(usto) SA[C(rum)] / P() C() A() ABAS / VOTO POS(uit).

Lit.: Č. M. IVEKOVIĆ, 1904, 59; *ILJ* 2783.

13. Salona (sjeveroistočno od bazilike Urbane) - žrtvenik.

SILVAN[O] / COMMVN[I] / SACRVM / ALYPVS ... IV.

Lit.: F. BULIĆ, 1906, 191; *ILJ* 2058.

14. Klis (apsida starokršćanske crkve u Klapavici) - natpis.

[EX I]MPERIO DOMINI IOVIS / [OPT]IMI MAX(imi) IVSSIT SIBI AEDEM / [FIE]RI CVM SVO CONSENTIO DEOR(um) DEARUM / [Q(ue) SI]LVESTR(i)VM NYMPHIS FONTANIS CVM SILVANO FE / [SCE]NIA ASTICE CVM SVO PARE CONIVGE T(ito) / [.....]JO FAVSTO VI VIR(o) ET AVG(ustali) A SOLO RESTITVIT.

Napomena: U ruševinama iste crkve pronađen je i fragment kipića Silvana, manjkav od trbuha prema dolje, koji u desnoj ruci drži figuricu jarca.

Lit.: F. BULIĆ, 1907, 118-120; *ILJ* 2003; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1982, 126.

15. Kaštel Sućurac (Trstenik) - natpis na ploči u obliku zabata.

SILVANO AVG(usto) SACR(um) PRO SALVTE ET REDITV LVCI POMPONI / VALENTINI LVCIVS POMPONIVS RESTVTVS CLIENS.

Napomena: Na kvadratnoj udubini vrha zabata najvjerojatnije je stajala uzidana statueta Silvana. Na polju zabata prikazani su siringa, pedum i hrastov vijenac.

Lit.: F. BULIĆ, 1909, 89-90; *ILJ* 2774; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1982, 124-125.

16. Kapljuč - žrtvenik.

[S(ilvano) A]VG(usto) S(acrum) / [---- CA?]SSIVS / [IIIII?]I VIR.

Napomena: Na vrhu žrtvenika između dviju voluta sačuvana je figura psa bez glave. Vjerojatno je kraj njega stajao i lik Silvana.

Lit.: F. BULIĆ, 1911, 10; *ILJ* 2570.

17. Salona (pet mostova) - žrtvenik.

S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / [T]I(berius) CL(audius) VERVS / EX VOTO R(estituit, redidit?).

Lit.: F. BULIĆ, 1914, 74; *ILJ* 2055.

18. Salona - žrtvenik.

S(ilvano) AVG(usto) SA / C(rum) FABIVS / VALENTI / NVS.

Lit.: F. BULIĆ, 1916, 120; *ILJ* 2056.

19. Salona (južno od bazilike Urbane) - žrtvenik.

S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) / LAB(erius) RVFIN(us) / D(eo) EXAVDI(tus) / LIB(ens) P(o)S(uit).

Napomena: Na gornjem dijelu žrtvenika je najvjerojatnije bio isklesan lik Silvana.

Lit.: F. BULIĆ, 1925, 62; *ILJ* 2057.

20. Salona (zapadna nekropola) - žrtvenik.

SILVANO / SILVEST(ri) SAC(rum) / M(arcus) AVREL(ius) ATTE / NIO MIL(es) LEG(ionis) / I ADI(utricis) ANTON(inianae) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Lit.: B. KIRIGIN - I. LOKOŠEK - J. MARDEŠIĆ - S. BILIĆ, 1987, 36, T. VII, 1.

21. Salona (zapadna nekropola) - žrtvenik.

S(ancto) SILV(ano) A(ugusto) S(acrum) / Q(uintus) BOVIVS / RVFINVS / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Lit.: B. KIRIGIN - I. LOKOŠEK - J. MARDEŠIĆ - S. BILIĆ, 1987, 36.

22. Salona (Japirko) - žrtvenik.

[-----] / ET SIL(vano) DEO / CONS(ervatori) SAC(rum) / PRO S(alute) MAXI / MI OR----- / MITVS? ---- / ET MAXIMI(i) / MAXIMIANI / A MIL(itiiis) 7 IIII C / VOT(o) SV<S>CE(pto).

23. Vranjic - žrtvenik

T(itus) FLAVIV[s]/ [---]MAN / [-O--]ONIA / EVCAPIA / [--]L SILVANO / EX VOT(o).

24. Kaštel-Kambelovac - žrtvenik.

BATO PEI / IVS SILV[AN(o)] / D(onum) D(edit) L(ibens) M(erito).

LITERATURA

- ALFÖLDY, G., 1969. - Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- BOJANOVSKI, I., 1978. - Ivo Bojanovski, Novi spomenici Silvanove kulturne zajednice s Glamočkog polja, *VAMZ*, 3.s., 10-11, 115-132.
- BRUNŠMID, J., 1905. - Josip Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *VHAD*, 8, 70-71.
- BULIĆ, F., 1899. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 22, 91.
- BULIĆ, F., 1881. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 7, 118.
- BULIĆ, F., 1887. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 10, 91.
- BULIĆ, F., 1891. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 14, 113.
- BULIĆ, F., 1893. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 16, 31.
- BULIĆ, F., 1899. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 22, 161.
- BULIĆ, F., 1899. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 22, 90-91.
- BULIĆ, F., 1900. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 23, 112.
- BULIĆ, F., 1903. - Frane Bulić, Cenni sulla strada romana da Salona alla Colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj), *BASD*, 26, 117.
- BULIĆ, F., 1906. - Frane Bulić, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1905 e 1906, *BASD*, 29, 191.
- BULIĆ, F., 1907. - Frane Bulić, Sterro di una chiesa antica cristiana del VI secolo nella localita detta Crikvina a Klapavice, *BASD*, 30, 118-120.
- BULIĆ, F., 1909. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 32, 89-90.
- BULIĆ, F., 1910. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 33, 34.
- BULIĆ, F., 1911. - Frane Bulić, Sterro di abside di una chiesa antica cristiana ad Owest della "necropoli suburbana di 16 sarcofagi" a Salona, *BASD*, 34, 10.
- BULIĆ, F., 1914. - Frane Bulić, Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti, *BASD*, 37, 74.
- BULIĆ, F., 1916. - Frane Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, 39, 120.
- BULIĆ, F., 1925. - Frane Bulić, Escavi a sud delle basiliche urbane di Salona, *VAHD*, 47-48, 62.
- CAGNAT, R., 1898. - Rene Cagnat, *Cours d'Épigraphie Latine*, Paris.
- CAMBI, N., 1981. - Nenad Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split.
- CELANI, E., 1903. - Emerico Celani, *Bullettino di archeologia e storia dalmata, Indice generale*, 1-23, anni 1878-1900, Prato.
- CELANI, E., 1912. - Emerico Celani, *Bullettino di archeologia e storia dalmata, Indice generale*, 24-33, anni 1901-1910, Prato.

- CIL* III, - *Corpus inscriptionum Latinarum*, III., 1873, Suppl. I.-II., Berolini, 1889-1902, Academia Borussiae (ed. Th. Mommsen).
- DORCEY, P. F., 1992. - P. F. Dorcey, *The cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden - New York - Köln.
- GOTOVAC, V., 1992. - Vedrana Gotovac, Silvanov žrtvenik iz Vašarovina, *RFFZd*, 30(17), 51-64.
- ILJ* - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, *Situla*, 19, 1978; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla*, 25, 1986 (ed. A. et J. ŠAŠEL).
- IMAMOVIĆ, E., 1977 - Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo.
- IVEKOVIĆ, Č. M., 1904. - Ćiril Metod Iveković, Siculi ed i suoi dintorni, *BASD*, 27, 59.
- KAJANTO, I., 1965. - Ire Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki.
- KIRIGIN, B. - LOKOŠEK, I. - MARDEŠIĆ, J. - BILIĆ, S., 1987. - Branko Kirigin - Ivo Lokošek - Jagoda Mardešić - Siniša Bilić, *Salona 86/87, VAHD*, 80, 36.
- KRAHE, H., 1929. - Hans Krahe, *Lexikon atillyrischer Personennamen*, Heidelberg.
- KÜBLER, 1907. - Equites Romani, *RE*, 6, 1, Stuttgart, 302-307.
- MARIĆ, R., 1933. - Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd.
- MARŠIĆ, D., 1996. - Dražen Maršić, Votivna ara iz Šangarkine kuće, Neobjavljeni spomenici sa solinskog područja, *SK*, 26, 17 (pretisak: *Obavijesti*, 28,3, 1996, 124-125).
- MARŠIĆ, D., 1997. - Dražen Maršić, Nova zapažanja o votivnoj ari iz Šangarkine kuće, *Obavijesti*, 29,1, 28-30.
- MARŠIĆ, D., 1997. - Dražen Maršić, Silvanov žrtvenik iz Vranjica, Neobjavljeni spomenici sa solinskog područja, *SK*, 30. (pretisak: *Obavijesti*, 30,1, 1998, 133-134).
- MAYER, A., 1957. - Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, 1, Wien.
- MEDINI, J., 1986/87. - Julijan Medini, Zavjetni žrtvenik iz Galovca, *RFFZd*, 26(13), 125-139.
- MÓCSY, A., 1974. - András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London - Boston.
- MÓCSY, A. - FELDMANN, R. - MARTON, E. - SZILAGYI, M., 1983. - András Mócsy - Reinhardus Feldmann - Elisabetha Marton - Maria Szilagy; *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*, Dissertationes Panonicae, 3.s., 1, Budapestini.
- NAGY, A. M., 1994. - Arpad M. Nagy, Silvanus, *LIMC*, 7,1-2.
- PFLAUM H. G., 1960. - H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le haut empire Romain*, 1-3, Paris.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1949. - Duje Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, *VAHD*, 52, III. prilog, 1-67.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1951. - Duje Rendić-Miočević, Novi ilirski epigrafički spomenici iz Ridera, *GZM*, n.s., 6, 49-64.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1951a. - Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata, *GZM*, n.s., 6, 33-48.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1955. - Duje Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, *GZM*, n.s., 10, 5-40.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1956. - Duje Rendić-Miočević, *Illyrica*. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit, *AI*, 2, 39-51.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960. - Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije (I). Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, *ŽA*, 10, 163-171.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1964 - Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije (II), *ŽA*, 13-14, 101-110.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A., 1974. - Ante Rendić-Miočević, Tri brončane statue Silvana s područja Delmata, *VAMZ*, 3.s., 8, 29-42.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A., 1982. - Ante Rendić-Miočević, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone, *ARR*, 8-9, 121-140.
- SCHNEIDER, R., 1885. - R. Schneider, Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens, *AEM*, 9,
- SCHRAUDOLPH, E., 1993. - Ellen Schraudolph, *Römische Götterweihungen mit Reliefschmuck aus Italien*, Heidelberg.
- F. TASSAUX, 1997. - Francis Tassaux, Les dieux augustes en Istrie, *Izdanja HAD*, 18, 77-84.
- WILKES, J. J., 1970. - John J. Wilkes, Equestrian rank in Dalmatia under the Principate, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 529-551.

Dražen Maršić: THREE SILVANUS ALTARS FROM SALONA

S u m m a r y

The article deals with three newly-found altars devoted to Silvanus. All of them have been discovered in Salona - the first one somewhat to the west of Japirko (the southeastern Salona necropolis), the second one in Vranjic and the third one in Kaštel-Kambelovac. The altar from Japirko, on which the beginning of the text is missing, was also devoted to an unknown, probably male deity (Jupiter?). The first two monuments can be dated to the late Principate. On the basis of expression *a militiis, duo nomina* of one of the dedicators, and the epithet *conservator*, the altar from Japirko is dated to the 3rd and the altar from Vranjic to the second half of the 2nd up to the 3rd century AD. The third altar can be dated to the early Principate, that is, in the period from the second half of the 1st up to the first half of the 2nd century AD.

The second part of the article gives a comparative analysis of the epigraphic dedications to Silvanus from the Salonitan and the inner Delmatae areas. Differences are marked in regard to the use of the epithets and the circle of celebrants. The use of the epithet *Silvestris* was dominant in the Delmatae region while the epithet *Augustus* appears almost regularly in the Salonitan region. In the Delmatae region the celebrants of Silvanus are exclusively Delmatae while in the Salona region they are most frequently the *incerti* and the three most mobile groups within the population - the freedmen, soldiers and slaves - with the only appearance of a member of indigenous Illyrian population on the newly-found altar from Kaštel-Kambelovac. The author expresses the belief that the use of different Silvanus epithets in specific regions of Dalmatia is not due to essential differences in the cult itself nor to regional specificity but to the level of Romanisation. This is the only way to account for the fact that the epithet *Augustus* makes its appearance in other parts of one-time (pre-Roman) classical Delmatae territory (Vrlika, Municipium Magnum). The author rejects the notions held by some foreign authors (Mócsy, Dorcey, Nagy) that the Illyrians did not have a deity which would be, *interpretatione Romana*, identified with Silvanus. This idea cannot be accepted because the existence of pre-Roman deities and their identification with Roman deities (for example Venus - Anzotica, Bindus - Neptune) has been confirmed as well as the existence of the same theophoric names. The author holds that the "Illyrian thesis" and the ideas of Dorcey and Nagy need not be incompatible. In other words, the specific iconography of Silvanus (Pan) in the inner Delmatae and in the Salonitan regions does not necessarily have to be accounted for by the local tradition of the cult, connections with the Greek world or with its colonies on the mid-Adriatic but rather, perhaps, by the absence or by the inconvenience of a different, anthropomorphic ground-plan. Namely, Silvanus was most frequently represented in the cult association with Nymphs, and the iconography of Pan clearly fits well into this Greek mythological model. However, in like fashion, the elements of the anthropomorphic Italic iconography of Silvanus cannot serve as evidence for the nonexistence of pre-Roman roots.

1

2

3

T. I. Žrtvenik iz Šangarkine kuće - prednja (1), lijeva (2) i desna bočna strana (3).

T. I. The altar from Šangarkina's house, the front (1), the left (2) and the right lateral side (3).

T. II.. Žrtvenik iz Šangarkine kuće - detalj gornjeg dijela (1), Silvanov žrtvenik iz Vranjica (2) i Silvanov žrtvenik iz Kaštel-Kambelovca (3).

T. II. The altar from Šangarkina's house, a detail from the upper part (1), Silvanus altar from Vranjic (2) and Silvanus altar from Kaštel-Kambelovac (3).